

Tony Spawforth

Η ιστορία της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης

Μετάφραση: Κατερίνα Σέρβη

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

TONY SPAWFORTH

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ

Μετάφραση

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΕΡΒΗ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη — Θεωρητικές επιστήμες / Ιστορία
Tony Spawforth, *Η ιστορία της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης*
Τίτλος πρωτοτύπου: *The story of Greece and Rome*

Μετάφραση: Κατερίνα Σέρβη

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Γιώργος Ανδρικόπουλος

Σελιδοποίηση: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Σχεδιασμός εξωφύλλου: k2design

Copyright© 2018 by Anthony Spawforth

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε. (Εκδόσεις Πατάκη), 2019

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις Yale University Press,

Νιου Χέιβεν & Λονδίνο, 2018

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Οκτώβριος 2022

Κ.Ε.Τ. Γ475 Κ.Ε.Π. 578/22

ISBN 978-960-16-9242-5

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΛΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ — ΠΕΡΙΟΧΗ Β΄ ΚΤΕΟ), 570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Κατάλογος χαρτών και εικόνων</i>	... 09
<i>Ευχαριστίες</i>	... 11
Πρόλογος: Τα άγρια και τα ήμερα: Απόψεις των αρχαίων για τον πολιτισμό	... 13

ΜΕΡΟΣ Α΄: Οι Έλληνες

1 Η αυγή του ελληνικού πολιτισμού	... 29
2 Η ανέλιξη των Ελλήνων	... 50
3 Νέες ιδέες: Οι πρώτες ελληνικές πόλεις-κράτη	... 66
4 Τα πλούτη του Κροίσου: Οι πρώτοι Έλληνες και η Ανατολή	... 83
5 Μεγάλη Ελλάδα: Ο ελληνικός αποικισμός στη Δύση	... 99
6. Ας γνωρίσουμε τους (δυτικούς) γείτονες	... 117
7 «Δεσπότης απάντων ανθρώπων»;; Η περσική απειλή	... 134
8 Ίδιες αλλά διαφορετικές: Αθήνα και Σπάρτη	... 151
9 «Δοκιμασίες χωρίς Προηγούμενο»;; Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος	... 168
10 Φιλοσοφημένος βίος και μελίρρυτα στόματα	... 185
11 «Μια λαμπρή αστραπή»: Ο Μέγας Αλέξανδρος	... 202
12 Game of Thrones, ή ο κόσμος μετά τον Αλέξανδρο	... 219

ΜΕΡΟΣ Β΄: Οι Ρωμαίοι

13	«Senatus Populusque Romanus»	... 239
14	Λεγεωνάριοι εν δράσει: Δημιουργώντας μια αυτοκρατορία	... 256
15	Άβε Καίσαρ!: Η αυγή της απολυταρχίας	... 273
16	«Η αδάμαστη Ρώμη αιχμάλωτη»;: Η σαγήνη της Ελλάδας	... 291
17	Τι έκαναν οι Ρωμαίοι για την αυτοκρατορία τους;	... 310
18	«Βάρβαροι» προ των πυλών	... 327
19	Το «κίνημα του Ιησού»	... 345
20	Ενωμένοι επιβιώνουμε: Ο τελευταίος αιώνας	... 362
21	Διαιρεμένοι καταρρέουμε: Ιστορία δύο αυτοκρατοριών	... 379
	Επίλογος	... 395
	<i>Χρονολόγιο</i>	... 401
	<i>Σημειώσεις</i>	... 411
	<i>Συμπληρωματική βιβλιογραφία</i>	... 437
	<i>Ευρετήριο</i>	... 439

Η ΑΥΓΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ του Λίθου, ομάδες ανθρώπων σε διαφορετικά μέρη του κόσμου έμαθαν να καλλιεργούν βρώσιμα φυτά αντί να τα συλλέγουν στη φύση. Άρχισαν επίσης να εξημερώνουν και να εκτρέφουν κάποια από τα άγρια ζώα που κυνηγούσαν για να φάνε. Αφού δεν εξαρτώνταν πια από τις μεταναστεύσεις θηραμάτων, μπορούσαν να σταματήσουν να μετακινούνται. Έτσι γεννήθηκαν οι πρώτες μόνιμα εγκατεστημένες σε κάποιον τόπο κοινότητες. Με την καλλιέργεια της γης σιτίζονταν περισσότεροι άνθρωποι σε σχέση με τη συλλογή καρπών και το κυνήγι, οπότε οι κοινότητες αυτές ήταν πιο πολυάνθρωπες. Έπρεπε να οργανωθούν με πιο σύνθετο τρόπο.

Η παραπάνω αλλαγή στον τρόπο ζωής του ανθρώπου υπήρξε κοσμοϊστορική, εξού και το σύγχρονο όνομά της: Νεολιθική Επανάσταση. Για τους ιστορικούς, κατά παράδοση, η αλλαγή έμοιαζε ευπρόσδεκτη: ένα βήμα προόδου προς μια πιο πολιτισμένη κοινωνία. Όμως δεν επρόκειτο για πρόοδο από όλες τις απόψεις. Οι αρχαιολόγοι σήμερα, με βάση επιστημονικά δεδομένα, πιστεύουν πως η διατροφή των πρώτων αγροτών δεν ήταν και τόσο υγιεινή. Όπως αποδεικνύεται, η δίαιτα που βασίζεται στα δημητριακά είναι λιγότερο ποικιλόμορφη από των περισσότερων κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, και πιθανότερο να είναι ανεπαρκής σε ορισμένα θρεπτικά συστατικά.

Στην πραγματικότητα, δεν πιστεύουν όλοι ότι η «πρόοδος» από την «αγριότητα» στον «πολιτισμό» ήταν το αναπόφευκτο πεπρωμένο της ανθρωπότητας. Κοινωνίες της Εποχής του Λίθου επιβιώνουν στον σύγχρονο κόσμο. Κάποιοι αποστρέφονται την άποψη ότι οι ιθαγενείς του Αμαζονίου ή της Αυστραλίας ζουν χειρότερα ή είναι κατώτεροι γιατί δεν «εξελίχθηκαν», δεν πέρασαν στο στάδιο που άλλοι άνθρωποι στον πλανήτη συνηθίζουν

να ονομάζουν πολιτισμένο. Άλλοι βλέπουν ηθική σε τρόπους ζωής που μοιάζει να μην έχουν επηρεαστεί τόσο πολύ από τις δυτικές αξίες.

Σε γενικές γραμμές, οι αρχαίοι Έλληνες έβλεπαν τα πράγματα πιο απλά. Πίστευαν πως η γεωργία ήταν ευλογία για τους ανθρώπους, όπως διαφαίνεται στον μύθο που λέει πως τους τη δίδαξε, στις απαρχές του χρόνου, μια αγαθοεργή θεά. Αυτή ήταν η Δήμητρα, η θεά των δημητριακών. Η Αθηνά έκανε το ίδιο για την ελιά, ο Διόνυσος για το αμπέλι. Όσο για το πώς έμοιαζε η ζωή πριν από τη γεωργία, ένας Έλληνας συγγραφέας του 2ου αι. μ.Χ. την περιγράφει ως «σκληρή, άξεστη, ελάχιστα διαφορετική από τη βουνίσια ζωή».

Το 1968, σε ένα σπήλαιο, όχι σε κάποιο βουνό αλλά σε ένα ακρωτήριο της νότιας Ελλάδας, Αμερικανοί αρχαιολόγοι ανακάλυψαν έναν άνθρωπο των σπηλαίων της Εποχής του Λίθου. Ήταν άντρας, κοντά στα 30, και κατά τα φαινόμενα είχε πεθάνει από χτυπήματα στο κεφάλι. Οι σύντροφοί του τον είχαν εναποθέσει σε έναν απλό τάφο, στο δάπεδο της σπηλιάς. Οι αρχαιολόγοι σύγκριναν στάχτες από καμένο ξύλο με πληροφορίες από δακτυλίους δέντρων – με τη μέθοδο που είναι γνωστή ως άνθρακας 14 – και συμπέραναν πως η ταφή πραγματοποιήθηκε στα τέλη της 8ης χιλιετίας π.Χ.

Σήμερα, η επίσκεψη στο σπήλαιο Φράγχθι είναι πολιτισμένη υπόθεση. Το εσωτερικό του διατρέχει ένας ξύλινος διάδρομος. Πληροφοριακοί πίνακες δίνουν στοιχεία για την ανασκαφή. Τα ευρήματα δείχνουν ότι η ομάδα της Εποχής του Λίθου που είχε καταλύσει εδώ ζούσε κυνηγώντας ελάφια. Οι προσωρινοί ένοικοι του σπηλαίου Φράγχθι μάζευαν άγρια φυτά, όπως φιστίκια, βρώμη και φακές. Τα προσωπικά τους αντικείμενα πρέπει να ήταν λιγιστά: ένα περιδέραιο από κοχύλια, για παράδειγμα.

Ανάμεσα στα ευρήματα, οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν απλά εργαλεία φτιαγμένα από οφιανό, ένα πέτρωμα από ηφαιστειακό γυαλί που μοιάζει με πυρόλιθο. Ο καλύτερης ποιότητας οφιανός, αυτός με τις λιγότερες προσμίξεις, όπως τα φήγματα παγιδευμένης τέφρας, προέρχεται από ένα νησί του Αιγαίου, τη Μήλο. Σήμερα, μαθαίνει κανείς τι μπορεί να κάνει με τον οφιανό μέσα από μια σειρά μαθημάτων λιθοτεχνίας. Στα μαθήματα αυτά, οι λάτρεις της αρχαίας τεχνολογίας που σχετιζόταν με τη ζωή στην ύπαιθρο μαθαίνουν πώς να κρούουν, με τη σωστή τεχνική, λίθινους πυρήνες. Με φόβο να κοπούν ή να μωλωπιστούν, και υπομένοντας την ατέλειωτη κούραση, πελεκούν και ξεφλουδίζουν τον λίθο για να τον μετατρέψουν σε μια, ας πούμε, πρωτόγονη λεπίδα.

Η φρέσκια επιφάνεια που αποκαλύπτεται από την τόσο κοπιαστική επε-

ξεργασία του οφιανού έλκει το νερό που είναι παγιδευμένο μέσα στον λίθο. Έτσι δημιουργείται ένα είδος «κρούστας». Μετρώντας το πάχος της οι αρχαιολόγοι μπορούν να χρονολογήσουν τη στιγμή που η κατασκευή του εργαλείου ενεργοποίησε τη διαδικασία. Μ' αυτόν τον τρόπο, γνωρίζουν πως οι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες του σπηλαίου Φράγχθι χρησιμοποιούσαν οφιανό ήδη από το 8500 π.Χ. περίπου.

Εμμέσως, επομένως, αποδεικνύεται πως οι συγκεκριμένοι τρωγλοδύτες ήταν παράλληλα θαλασσοπόροι ή είχαν επαφές με τολμηρούς ταξιδευτές που ρίχνονταν στο Αιγαίο Πέλαγος μέσα σε απλές βάρκες με κουπιά. Την υποτυπώδη αυτή ναυσιπλοΐα ενθάρρυνε η εγγύτητα των νησιών του Αιγαίου, η οπτική επαφή μεταξύ τους. Όταν ο καιρός είναι καλός, προσκαλούν τους λάτρεις της περιπέτειας να δοκιμάσουν την τύχη τους στη θάλασσα. Η πολιτισμική σύνδεση που εξασφάλιζε η Μεσόγειος, με όλες τις βαρυσήμαντες επιδράσεις της στην ανάπτυξη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, αποδεικνύεται πως έχει πραγματικά πανάρχαιες καταβολές.

Ο αρχαίος Έλληνας συγγραφέας μας αποκαλεί τη ζωή πριν από την επινόηση της γεωργίας ως «ζωή πριν από τον Τριπτόλεμο». Η αρχαία ελληνική μυθολογία αφηγείται πώς το μυθικό βασιλόπουλο, γιος του βασιλιά της Ελευσίνας, έγινε ο απόστολος που διέδωσε τη γνώση της καλλιέργειας της γης. Μέντοράς του ήταν η θεά Δήμητρα. Το Μουσείο Γκεττύ στο Μαλιμπού της Καλιφόρνια περιλαμβάνει στις πλούσιες συλλογές του ένα πήλινο αγγείο από την Αθήνα, που κάποιος τεχνίτης το έχει διακοσμήσει (γύρω στο 470 π.Χ.) με μία απεικόνιση του δημοφιλούς αρχαίου μύθου. Ο νεαρός Τριπτόλεμος κάθεται σε ένα φτερωτό άρμα, κρατώντας σφιχτά στάχυα και στα δύο του χέρια. Η Δήμητρα και η κόρη της τον παραστέκουν για να ευλογήσουν την αποστολή του και να τον δουν να πετάει μακριά.

Οι αρχαιολόγοι ανιχνεύουν τα πραγματικά γεγονότα πίσω από την αφητηρία της σποράς και του οργώματος στην Ελλάδα. Στη ρίζα τους, πιστεύουν κάποιοι, βρισκόταν μία βασική ανθρώπινη ανάγκη, η βελτίωση των υλικών συνθηκών ζωής. Το Σέσκλο είναι ένα σύγχρονο χωριό σε μία μεγάλη και γόνιμη πεδιάδα της Θεσσαλίας, προς την πλευρά του Αιγαίου. Σήμερα, ο επισκέπτης βλέπει γύρω του ανοικτές εκτάσεις με άφθονα νερά και όχι ιδιαίτερες κλίσεις. Αυτό σημαίνει ότι το έδαφος έχει καλή αποστράγγιση. Η καλλιέργεια, επομένως, ήταν λιγότερο δύσκολη για τους πρώτους αγρότες. Πάλι καλά, αφού τα εργαλεία που διέθεταν ήταν πολύ απλά, φτιαγμένα από πέτρα και οστά.

Σε έναν ανθρωπογενή λόφο στο Σέσκλο, οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν τα

κατάλοιπα ενός μακρόβιου οικισμού των πρώτων αυτών αγροτών. Ξεκίνησαν χτίζοντας απλά σπίτια από ξύλο και λάσπη ξεραμένη στον ήλιο. Καλλιεργούσαν σιτάρι και κριθάρι στους γειτονικούς λόφους. Εξέτρεφαν πρόβατα και κατσίκια. Ήξεραν πώς να δίνουν μορφή στον πηλό. Η κοινότητά τους μεγάλωσε την 7η χιλιετία π.Χ. Στην εποχή της ακμής της έφτανε τα 130 στρέμματα – την ίδια έκταση έχει και η πανεπιστημιούπολη του Πανεπιστημίου της Κολούμπια στη Νέα Υόρκη. Το Σέσκλο όμως ήταν αραιοκατοικημένος οικισμός, όχι πόλη. Σήμερα πιστεύεται πως οι κάτοικοί του δεν ξεπέρασαν ποτέ τους 500 περίπου.

Το πώς έμαθαν οι πρώτοι αγρότες της Ελλάδας την τέχνη της γεωργίας παραμένει άλυτο μυστήριο. Εξέτρεφαν πρόβατα και κατσίκια που η γενετική καταγωγή τους δεν ανάγεται στον ελλαδικό χώρο. Το ίδιο ισχύει και για τα δημητριακά που φύτευαν. Η μελέτη του DNA δείχνει ότι τόσο τα ζώα όσο και οι σπόροι μπορεί να προέρχονταν από τη σημερινή Τουρκία. Ίσως τα μετέφεραν στις αποσκευές τους αγρότες από την περιοχή αυτή, που μετανάστευσαν δυτικά.

Έχοντας στη διάθεσή τους τα παραπάνω ευρήματα, οι αρχαιολόγοι προσπάθησαν να διεισδύσουν στο μυαλό των πρώτων αγροτών της Ελλάδας. Η τεράστια αλλαγή στον τρόπο ζωής –από περιπλανώμενοι κυνηγοί-τροφосυλλέκτες έγιναν αγρότες με μόνιμο τόπο κατοικίας– θα ήταν αναμενόμενο να έχει ψυχολογικές επιπτώσεις. Ευρήματα από το Σέσκλο εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας. Δείχνουν πως η ζωή ήταν ακόμα απλή. Τα αγγεία είναι πρωτόγονα. Μοιάζουν μάλλον χοντροκομμένα για το σύγχρονο μάτι, αφού ο κεραμικός τροχός δεν είχε ακόμη ανακαλυφθεί.

Βρέθηκαν επίσης πήλινα ειδώλια. Αυτά, και άλλα πολλά σαν κι αυτά, δείχνουν ότι οι πρώτοι αγρότες της Ελλάδας έδιναν ιδιαίτερο βάρος στην απεικόνιση της γυναικείας μορφής. Τα ειδώλια παριστάνουν γυμνές, εύσαρκες γυναίκες. Οι γοφοί, οι μηροί και τα μπράτσα τους φουσκώνουν αφύσικα· το ίδιο και οι κοιλίες τους. Οι ιστορικοί τέχνης θα έλεγαν ότι οι «Αφροδίτες»* αυτές ήταν σύμβολα ενός συγκεκριμένου ιδεώδους θηλυκότητας. Κάποιοι ακαδημαϊκοί, στηριζόμενοι στις αινιγματικές φιγούρες, ισχυρίζονται ότι το «νεολιθικό μυαλό» τιμούσε τα γυναικεία χαρακτηρι-

* Σ.τ.Μ.: Ο συγγραφέας αναφέρεται στην «Αφροδίτη του Βίλλεντορφ», ένα εμβληματικό ειδώλιο αυτού του τύπου, που χρονολογείται στην Παλαιολιθική Εποχή και βρέθηκε στην Κάτω Αυστρία.

στικά της φύσης σε ασυνήθιστο βαθμό. Οι άνθρωποι μπορεί να λάτρευαν μεγάλες θεές. Οι πραγματικές γυναίκες στις συγκεκριμένες κοινωνίες, διατείνονται, απολάμβαναν ασυνήθιστα επιφανή κοινωνική θέση.

Τον ρόλο των ανδρών στη νεολιθική κοινωνία δεν έχουμε καταφέρει να τον αντιληφθούμε πλήρως. Οι κάτοικοι του Σέσκλου περιέβαλαν με λίθινα τείχη την κορυφή του λόφου. Κάποιοι αρχαιολόγοι πιστεύουν πως ο σκοπός των τειχών ήταν αμυντικός. Από την άποψη αυτή, οι άνδρες του Σέσκλου μπορεί να χρησιμοποιούσαν τα εργαλεία τους και για άλλες δουλειές εκτός από το κυνήγι άγριων ζώων ή το τεμάχισμα κρέατος: στη μάχη και την αλληλοεξόντωση. Οι αρχαιολόγοι έχουν εντοπίσει εκατοντάδες άλλες νεολιθικές κοινότητες που μοιράζονταν με το Σέσκλο την ίδια πεδιάδα. Ίσως συνυπήρχαν ειρηνικά. Ίσως από καιρού εις καιρόν πολεμούσαν για την περιορισμένη καλλιεργήσιμη έκταση της περιοχής.

Ένα άλλο εύρημα από το Σέσκλο είναι ένα μικρό πήλινο ομοίωμα σπιτιού. Είναι, χονδροειδώς, τετράγωνο. Έχει προχειροφτιαγμένα ορθογώνια ανοίγματα και στις τέσσερις πλευρές. Πρόκειται, προφανώς, για πόρτες και παράθυρα. Η στέγη είναι ελαφρά δίρριχτη, με ένα κυκλικό άνοιγμα στη μέση, που δείχνει σαν να χρησιμοποιείτο για να βγαίνει ο καπνός κάποιας εστίας. Πολλά πήλινα ομοιώματα σπιτιών έχουν βρεθεί σε νεολιθικούς οικισμούς στον ελλαδικό χώρο. Οι κατασκευαστές τους δεν σκόπευαν να αναπαραστήσουν την πραγματικότητα. Αυτό που τους γοήτευε ήταν η έννοια της κατοικίας.

Κατά τους αρχαιολόγους, η νεολιθική περίοδος στην Ελλάδα κράτησε τέσσερις χιλιετίες, από το 7000 ως το 3000 π.Χ. περίπου. Τα ομοιώματα σπιτιών εμφανίζονται στα μέσα περίπου της απέραντης αυτής χρονικής περιόδου. Δείχνουν πως η οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας στο Σέσκλο εξελίχθηκε με το πέρασμα του χρόνου. Οι ειδικοί πιστεύουν πως οι πρωτόποροι που ίδρυσαν τις συγκεκριμένες κοινότητες εργάζονταν για μία συλλογικότητα, κάτι αντίστοιχο με τα ισραηλινά κιμπούτς στην αρχική τους μορφή. Τα ομοιώματα σπιτιών φαίνεται πως σηματοδοτούν μία μεταγενέστερη φάση, όταν η ιδέα της εργασίας στο όνομα της κοινότητας έχει ξεπεραστεί. Ουσιαστικά, δίνουν έμφαση στη σημασία της ατομικής κατοικίας.

Το πιο εντυπωσιακό οικοδόμημα* στο Σέσκλο έχει λίθινα θεμέλια, τοίχους από ωμοπλίνθους και (όταν ήταν ακέραιο) ξύλινη στέγη. Οι κατασκευαστές του το έχτισαν σε κεντρικό σημείο του υψηλότερου σημείου του

* Σ.τ.Μ.: Το λεγόμενο «μέγαρο».

λόφου γύρω στα τέλη της Νεολιθικής Εποχής, το 3000 π.Χ. Ένας πρόδρομος (προθάλαμος) οδηγούσε σε μία σχεδόν τετράγωνη αίθουσα με μία τετρά- πλευρη πηλόκτιστη εστία. Στο πήλινο δάπεδο ανοίγονταν οπές για τους τρεις ξύλινους πασσάλους που στήριζαν κάποτε τη στέγη.

Παρόμοια κτίσματα έφεραν στο φως οι αρχαιολόγοι και σε άλλα σημεία της πεδιάδας. Μπορεί να ήταν δημόσιοι χώροι συνάντησης. Μια άλλη άποψη τα θεωρεί κατοικίες των ανώτερων στρωμάτων μιας κοινωνίας που είχε γίνει πλέον πιο ιεραρχική. Επρόκειτο, επομένως, για καθοριστική στιγμή της ελληνικής προϊστορίας. Σήμαινε πως γεννιόταν, σε μικρή κλίμακα, μια κοινωνία στην οποία κάποιοι άνθρωποι θεωρούνταν ανώτεροι από άλλους. Κάποιες οικογένειες μπορεί να ήταν πιο επιτυχημένες στις αγροτικές τους δραστηριότητες ή να είχαν μεγαλύτερη επιρροή στο εμπόριο.

Στα ευρήματα από το Σέσκλο περιλαμβάνονται τουλάχιστον δύο κεφαλές πέλεκου από χαλκό. Χρονολογούνται κι αυτές στο 3000 π.Χ. Μέχρι τότε, οι πρώτοι αγρότες της Ελλάδας είχαν συνειδητοποιήσει ότι τα πετρώματα μπορεί να περιείχαν μέταλλο και ότι το μέταλλο είχε πλεονεκτήματα έναντι του λίθου. Υπήρχαν τεχνίτες που ήξεραν πώς να λιώνουν το μέταλλο σε κλίβανο και να εξάγουν το μέταλλο. Ήξεραν πώς να φτιάχνουν μια κεφαλή πέλεκου –όπως οι συγκεκριμένες– χύνοντας τον λιωμένο χαλκό σε καλούπι. Οι κάτοικοι της προϊστορικής Ελλάδας εισέρχονταν στην εποχή των μετάλλων.

Το πώς οι νεολιθικοί αγρότες της Ελλάδας απέκτησαν τις πρώτες γνώσεις μεταλλοτεχνίας αποτελεί ένα ακόμα προϊστορικό μυστήριο. Στη συνέχεια, ανακάλυψαν πώς να αναμειγνύουν κι άλλα χημικά στοιχεία, κυρίως κασσίτερο, με χαλκό. Έτσι κατάφεραν να φτιάξουν το πολύ πιο σκληρό κράμα που αποκαλούμε ορείχαλκο (ή μπρούντζο). Οι άνθρωποι ήταν τώρα σε θέση να κατασκευάζουν πολύ πιο ανθεκτικά εργαλεία για ζωτικής σημασίας δραστηριότητες, όπως η γεωργία, η οικοδομή και ο πόλεμος. Από το 3000 π.Χ. περίπου, σε όλη την Ελλάδα παράλληλα με τα χάλκινα άρχισαν να κυκλοφορούν και ορείχαλκινα αντικείμενα.

Όπως και για τον οψιανό, έτσι και για τα μέταλλα οι προϊστορικοί κάτοικοι του Αιγαίου πρέπει να ρίσκαραν τη ζωή τους ταξιδεύοντας διά θαλάσσης για να έρθουν σε επαφή με ανθρώπους που έλεγχαν τις πηγές μετάλλου. Την εποχή που ζούσα κι εργαζόμουν στην Αθήνα, όταν κόντευα τα τριάντα, συνήθιζα καμιά φορά να απολαμβάνω μια ημερήσια απόδραση μέχρι την Άνδρο, όπου φτάνεις εύκολα με λεωφορείο και φέρι μποτ. Η

Άνδρος βρίσκεται στις δυτικές παρυφές του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων.

Εδώ, σε μια παράκτια σπηλιά, αρχαιολόγοι ανακάλυψαν τις πρωιμότερες βραχογραφίες του Αιγαίου. Πλάι σε λύκους, τσακάλια κι ένα χταπόδι –χονδροκομμένα για το σύγχρονο μάτι– απεικονίζεται μια επιμήκης λέμβος, ένα μεγάλο κανό ουσιαστικά με μία σχηματοποιημένη σειρά κουπιών. Το συγκεκριμένο είδος σκάφους θα μπορούσε να μεταφέρει ένα μετρίου μεγέθους φορτίο. Στα τέλη της Νεολιθικής Εποχής –τότε που δημιουργήθηκαν οι βραχογραφίες– ο ρυθμός του εμπορίου είχε αρχίσει να εντατικοποιείται. Είχε αρχίσει επίσης να παρουσιάζεται ιεράρχηση των οικισμών. Τα σκάφη αυτά χρειάζονταν ανθρώπινα χέρια, επομένως μόνο οι μεγαλύτερες κοινότητες μπορούσαν να τα διαθέτουν.

Την εποχή εκείνη, τα νησιά των Κυκλάδων φιλοξενούσαν ορισμένες από τις πρωιμότερες πηγές χαλκού. Ο σημερινός επισκέπτης του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης του Ιδρύματος Γουλανδρή, στο κέντρο της Αθήνας, κάνει ένα ταξίδι στον χρόνο, πίσω στην αυγή της εποχής της μεταλλοτεχνίας στην Ελλάδα. Στον πρώτο όροφο, σε έναν χώρο που θυμίζει κοσμηματοπωλείο, παρουσιάζεται η σπουδαιότερη παγκοσμίως συλλογή των λεγόμενων Κυκλαδικών ειδωλίων. Ένα τυπικό δείγμα έχει ύψος 25 εκ. περίπου. Είναι λαξευμένο σε λευκό μάρμαρο, υλικό που αφθονεί στις Κυκλάδες. Η μορφή αναπαριστά μια γυμνή γυναίκα με κεφάλι οβάλ, που «στέκεται» σε κατακόρυφα πέλματα, με ελαφρά λυγισμένα γόνατα, και τα χέρια σταυρωμένα κάτω από τα τονισμένα στήθη της. Ο επισκέπτης μπορεί να εκτιμήσει καλύτερα το υψηλό επίπεδο του τεχνικού επιτεύγματος παρατηρώντας πόσο λεία και γυαλισμένη είναι η σκληρή επιφάνεια του μαρμάρου.

Τα λιτά ειδώλια απολαμβάνουν τώρα μια δεύτερη ζωή, ως έξοχα εμβλήματα της «τέχνης» της πρώιμης Χαλκοκρατίας. Στις προθήκες των σημερινών μουσείων εντυπωσιάζουν κυρίως με την καθαρή, λευκή φόρμα τους, που άρεσε σε μοντερνιστές καλλιτέχνες όπως ο Μπρανκούζι ή ο Τζι-ακομέτι. Παρ' όλα αυτά, οι αρχαιολόγοι εντόπισαν ίχνη χρώματος σε κάποια από αυτά. Κάποτε ήταν διακοσμημένα με τατουάζ και κοσμήματα. Για να τα χρωματίσουν, οι Κυκλαδίτες καλλιτέχνες θα χρησιμοποιούσαν φυσικές χρωστικές ουσίες, όπως η ώχρα που εξάγεται από τα πλούσια κοιτάσματα των νησιών τους.

Στο Μουσείο Γουλανδρή εκτίθεται επίσης μία κυκλαδική σμίλη φτιαγμένη από τον νεοφανή ορείχαλκο. Οι άνθρωποι με τα τατουάζ, που φιλοτεχνούσαν τα ειδώλια, ήταν νησιώτες-αγρότες της πρώιμης Εποχής του

Χαλκού. Η περίοδος της ακμής τους διήρκεσε κοντά πέντε αιώνες, από το 2800 έως το 2300 π.Χ. περίπου. Τα περισσότερα από τα ειδώλια απεικονίζουν τη γυμνή γυναικεία μορφή στην ίδια στάση. Η ομοιογένεια στην τεχνοτροπία τους δείχνει πως οι νησιώτες είχαν αναπτύξει μία αίσθηση πολιτισμικής κοινότητας. Αψηφώντας τους ανέμους και τα κύματα, χρησιμοποιούσαν τις πρωτόγονες βάρκες τους για να επισκεφθούν ο ένας τον άλλον.

Τα επικίνδυνα θαλασσινά ταξίδια υπήρξαν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση των νησιωτών. Οι αρχαιολόγοι πεζοπορούν συστηματικά* στα νησιά για να μελετήσουν τα επιφανειακά ευρήματα –κυρίως όστρακα–** και να εντοπίσουν σημάδια οικισμών του παρελθόντος. Τα αποτελέσματα των ερευνών δείχνουν πως πιθανώς τα νησιά ήταν πολύ αραιοκατοικημένα στην πρώιμη Εποχή του Χαλκού για να συντηρούνται από δημογραφική άποψη. Ίσως αυτό που οδήγησε τους νησιώτες στη θάλασσα ήταν η ανάγκη να βρουν ταΐρι. Η πραγματική σημασία των ειδωλίων παραμένει αινιγματική σήμερα. Μία δελεαστική ερμηνεία λέει πως οι γυμνές μαρμαρίνες γυναίκες συμβολίζουν, μεταξύ άλλων, τη σπουδαιότητα της γυναικείας γονιμότητας για τους νησιώτες.

Μετά από ένα επικίνδυνο ταξίδι στην ανοιχτή θάλασσα νότια από τις Κυκλάδες, οι αρχαίοι θαλασσοπόροι, οπαδοί του «island-hopping»,*** έφταναν στο νοτιότερο άκρο της Ελλάδας. Κατά παράδοση εδώ, στην Κρήτη, οι αρχαιολόγοι τοποθετούν την αρχή της ιστορίας των πρώτων «κρατών» της Ευρώπης, δηλαδή των πρώτων οργανωμένων πολιτικών κοινοτήτων που υπάγονταν σε μία κεντρική εξουσία, κοινοτήτων σύνθετων, που δεν βασιζόνταν πλέον μόνο στη συγγένεια και τη φυλή.

Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν πολλούς μύθους που μιλούσαν για το αλλοτινό μεγαλείο της Κρήτης. Στο επίκεντρό τους βρισκόταν ένας βασιλιάς που ονομαζόταν Μίνωας και κατοικούσε σε έναν τόπο που λεγόταν Κνωσός.

Ο Μίνωας, σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε από την προφορική παράδοση, ήταν ο πρώτος που απόκτησε ναυτικό και κυριάρχησε στο μεγαλύτερο μέρος της θάλασσας, η οποία σήμερα λέγεται ελληνική. Κυρίεψε τις Κυ-

* Σ.τ.Μ.: Πρόκειται για τη λεγόμενη επιφανειακή έρευνα. Οι αρχαιολόγοι «χτενίζουν» με τα πόδια εκτάσεις γης προκειμένου να εντοπίσουν στην επιφάνεια του εδάφους αρχαία κατάλοιπα, πιθανές ενδείξεις ότι κάτι κρύβεται μέσα στο χώμα.

** Σ.τ.Μ.: Κομμάτια σπασμένων αγγείων.

*** Σ.τ.Μ.: «Αυτός που πηδά από νησί σε νησί».

κλάδες και πρώτος ίδρυσε αποικίες στα περισσότερα από τα νησιά αυτά, απ' όπου έδιωξε τους Κάρες και εγκατέστησε τους γιους του ως κυβερνήτες.

Τα παραπάνω λόγια ανήκουν στον Αθηναίο ιστορικό Θουκυδίδη, ο οποίος συνέγραψε την ιστορία του στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Για τη μορφωμένη ελίτ της Βρετανίας του 19ου αιώνα, η αρχαία αυτοκρατορία που στηριζόταν στη ναυτική της δύναμη και στον αποικισμό έμοιαζε οικεία. Ο Θουκυδίδης συνέβαλε κι αυτός στην έμπνευση που είχε ένας Βρετανός ερασιτέχνης αρχαιολόγος να πάει στην Κρήτη και να σκάψει για να βρει αποδείξεις της ύπαρξης του Μίνωα.

Η συλλογή τεχνέργων από την προϊστορική Κρήτη στο Βρετανικό Μουσείο περιλαμβάνει έναν αριθμό αντικειμένων που ο σερ Άρθουρ Έβανς χαρακτήρισε «δώρα». Ο μικροκαμωμένος Βικτωριανός, γνήσιο τέκνο του σχολείου Χάρροου και του πανεπιστημίου της Οξφόρδης, υπήρξε γόνος οικογένειας που πλούτισε από την παρασκευή χαρτιού. Το 1900, μεσήλικας πια, χρησιμοποίησε την περιουσία του για να αγοράσει τη γη που παλαιότεροι περιηγητές* είχαν ήδη ταυτίσει με την αρχαία Κνωσό και να αρχίσει ανασκαφές.

Ανακάλυψε κατάλοιπα κτιρίων, το ένα επάνω στο άλλο, χρονολογούμενα σε μία περίοδο εξακοσίων περίπου ετών, από το 1900 περίπου μέχρι το 1370 π.Χ. ίσως. Ανήκαν σε ένα πελώριο, πολυώροφο κτίριο της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού,** που αναπτυσσόταν γύρω από μία μεγάλη αυλή και διέθετε ένα εξελιγμένο σύστημα αποχέτευσης με πήλινους αγωγούς και λίθινα κανάλια. Στη διάρκεια της μακράς ζωής του, το λαβυρινθοειδές σύμπλεγμα κτιρίων γνώρισε τμηματικές καταστροφές και επαναλαμβανόμενες ανοικοδομήσεις. Γι' αυτόν τον κύκλο των καταστροφών και ανακαινίσεων οι αρχαιολόγοι ενοχοποιούν, κυρίως, τη σεισμική δραστηριότητα για την οποία φημίζεται η Κρήτη και η γύρω περιοχή: μόνο το 2014 στο νησί έγιναν 45 σεισμοί – ένας την εβδομάδα κατά μέσο όρο.

Ο Έβανς βρήκε αποδείξεις ύπαρξης γραφής, καθώς και πολλά εκλεπτυσμένα έργα τέχνης, ανάμεσά τους τοιχογραφίες, που διέσωζαν αναλαμπές ενός αριστοκρατικού κόσμου κομψά ντυμένων, γυμνόστηθων γυναικών. Σε

* Σ.τ.Μ.: Ο πρώτος που έκανε ανασκαφές στον λόφο της Κεφάλας, όπου βρισκόταν θαμμένη η προϊστορική Κνωσός, ήταν ο γεννημένος στο Ηράκλειο της Κρήτης έμπορος και αρχαιοδίφης Μίνωας Καλοκαιρινός.

** Σ.τ.Μ.: Κατά την πιο εξειδικευμένη αρχαιολογική ορολογία, Μεσομινωική και Ύστερομινωική Εποχή.

μία τοιχογραφία εικονίζονται αθλητικοί νεαροί άντρες με περίζωμα, που περδούν πάνω από έναν ταύρο. Το επικίνδυνο άθλημα θυμίζει τους νεαρούς τοτερος της περιοχής Τζερς, στη νοτιοδυτική Γαλλία, που επιδεικνύουν την ανδρεία τους κάνοντας τούμπες πάνω στις ράχες επιτιθέμενων ταύρων. Οι παραστάσεις με ταύρους στην Κνωσό παραπέμπουν σε μία πιθανή πηγή τοπικού πλούτου: την εκτροφή βοοειδών.

Για να ερμηνεύσει τα ευρήματά του, ο Έβανς συνδύασε τους αρχαίους ελληνικούς μύθους με υποθέσεις στηριγμένες στη διεθνή πολιτική της εποχής του. Ταύτισε το μεγάλο συγκρότημα με ανάκτορο, έδρα της πολιτικής δύναμης του Μίνωα και της δυναστείας του. Στο εσωτερικό ανακάλυψε αντικείμενα και στοιχεία τα οποία θεώρησε αποδείξεις για τη λατρεία μιας γυναικείας θεότητας και για την ύπαρξη ιερών. Έτσι, μετέτρεψε τον Μίνωα σε ηγεμόνα που συνδύαζε την κοσμική με τη θρησκευτική εξουσία: έναν ιερέα-βασιλιά. Στον εξαφανισμένο προϊστορικό λαό έδωσε το όνομα «Μινωίτες». Δεν δίστασε να ονομάσει τον τρόπο ζωής τους «πολιτισμό» – κατά την άποψή του, ο πρώτος στην Ευρώπη που άξιζε τον χαρακτηρισμό. Αναμειγνύοντας εικόνες από τη Ρωμαϊκή και τη Βρετανική Αυτοκρατορία, είδε τους Μινωίτες, που ζούσαν σε ατείχιστες πόλεις όπως η Κνωσός, ως καλοκάγαθους θαλασσινούς ιμπεριαλιστές που είχαν επιβάλει μια «Ραχμίνοϊκα», δηλαδή «Μινωική ειρήνη».

Οι Μινωίτες εγείρουν βασικά ερωτήματα: ποιοι ήταν και από πού έρχονταν; Κάτω από τα «ανάκτορα» ο Έβανς ανακάλυψε πρωιμότερα κατάλοιπα. Χρονολογούνται σε πολύ παλαιότερες εποχές, το 6000 π.Χ., τότε που στο τμήμα αυτό της Κρήτης ζούσαν νεολιθικοί αγρότες. Ο Μινωικός πολιτισμός, επομένως, πιθανώς ήταν γηγενής και βασίστηκε σε προηγούμενα βήματα προόδου. Για παράδειγμα, οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν τμήματα κορμών ελιάς που είχαν χρησιμοποιηθεί στην Κρήτη ως καυσόξυλα 300 περίπου χρόνια πριν από το πρωιμότερο «ανάκτορο». Το εύρημα δείχνει πως ίσως υπήρχε ελαιοπαραγωγή στην Κρήτη, αφού τα κούτσουρα σχετίζονται πιθανώς με το κλάδεμα καλλιεργημένων ελαιόδεντρων.

Ένα από τα ερεθίσματα που κινητοποιήσαν πολιτιστικά τους ανθρώπους στην προϊστορική Κρήτη και οδήγησαν στην άνθιση του Μινωικού πολιτισμού ήταν οι υπερπόντιες επαφές. Στα αρχαιότερα στρώματα της Κνωσού βρέθηκε ένα δόντι ιπποποτάμου. Το αρχαίο αυτό υποκατάστατο ελεφαντόδοντου ίσως προέρχεται από τον ποταμό Νείλο της Αιγύπτου.

Ακόμα κι αν δεν υπήρχαν οι μεταγενέστερες αναφορές των αρχαίων Ελλήνων στη μινωική θαλασσοκρατορία, η μεγάλη εξέλιξη της Κρήτης στη

ναυσιπλοΐα κατά την πρώιμη Εποχή του Χαλκού, στη διάρκεια των δύο ή τριών αιώνων πριν από το πρώτο «ανάκτορο» του Έβανς στην Κνωσό, έχει πιθανώς βαρύνουσα σημασία. Μέχρι τότε, οι κίνδυνοι της πλεύσης στην ανοιχτή θάλασσα με κωπήλατα μονόξυλα θα πρέπει να περιόριζαν δραστικά την εμβέλεια και τη συχνότητα των ταξιδιών στο Αιγαίο. Στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. επήλθε μια καθοριστική αλλαγή. Οι κοινότητες της Κρήτης γνώρισαν την πλεύση με ιστία.

Απόδειξη αποτελούν οι παραστάσεις πλοίων που εμφανίζονται τώρα στις μικρές πέτρες που οι Κρήτες τεχνίτες μετέτρεπαν σε σφραγιδολίθους – οι ιδιοκτήτες τους τους φορούσαν σαν κόσμημα και τους χρησιμοποιούσαν για να σφραγίζουν. Οι πρώιμες αυτές εικόνες ιστιοφόρων με βαθιά γάστρα δείχνουν πως η ναυπηγική είχε απογειωθεί. Οι Κρήτες και οι γείτονές τους μπορούσαν τώρα να κάνουν ταχύτερα, συχνότερα και πιο μακρινά θαλασσινά ταξίδια, με μεγαλύτερο φορτίο. Οι οικογένειες ή οι ομάδες της νησιωτικής κοινωνίας που έλεγχαν τον ολοένα και ταχύτερο ρυθμό επαφών με τον έξω κόσμο θα πρέπει να απέκτησαν δύναμη και πλούτο.

Από την εποχή του πρωτοπόρου Έβανς, οι αρχαιολόγοι έχουν ανακαλύψει μινωικά «ανάκτορα», πόλεις, «επαύλεις», ιερά κορυφής και τάφους σε ολόκληρη την Κρήτη. Στις Κυκλάδες, στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης, αποκάλυψαν έναν οικισμό θαμμένο κάτω από την τέφρα και την κίσηρη της έκρηξης του ηφαιστείου του νησιού – μια άλλη Πομπηία. Εδώ βρήκαν, μεταξύ άλλων, μινωικής τεχνοτροπίας σπίτια και μεγάλο αριθμό χαρακτηριστικών πήλινων αγγείων για τη μεταφορά και αποθήκευση του κρητικού λαδιού και κρασιού, που κατασκευάζονταν στη μινωική Κρήτη. Η ευμάρεια των Μινωιτών βασιζόταν, εκτός της ναυσιπλοΐας, στην καλλιέργεια της γης και στην εκμετάλλευση του πλεονάσματος της γεωργικής παραγωγής.

Το 1990, μια αυστριακή αποστολή έφερε στο φως χιλιάδες θραύσματα τοιχογραφιών μινωικής τεχνοτροπίας σε μια αρχαιολογική θέση στη βόρεια Αίγυπτο. Πολύ πριν από την πρόσφατη αυτή ανακάλυψη, οι αρχαιολόγοι είχαν ταυτίσει τους Κρήτες με τους «Κεφτιού» που εμφανίζονται σε αιγυπτιακά κείμενα και τοιχογραφίες. Οι «Κεφτιού» είναι άντρες με μινωικά ζώματα και κόμμωση, που φέρνουν δώρα στην φαράω Χατσεψούτ (βασίλειψε από το 1473 έως το 1458 περίπου) και στον συμβασιλέα της Τούθμωσι Γ'. Οι Μινωίτες λοιπόν και ο τρόπος ζωής τους στα χρόνια της ακμής τους είχαν προκαλέσει εντύπωση σε μεγάλο μέρος της ανατολικής Μεσογείου, περιλαμβανομένης της Αιγύπτου, η οποία την εποχή εκείνη ήταν η υπερδύναμη της περιοχής.

Ίσως αυτό που φανερώνει πιο έντονα ότι οι Μινωίτες αποτελούσαν μια αρκετά «προηγμένη» κοινωνία είναι η χρήση της γραφής. Στο Βρετανικό Μουσείο εκτίθεται μία καλοφτιαγμένη χάλκινη κεφαλή πέλεκου, που δεξιά και αριστερά από την οπή για το στέλεχος διακρίνονται δύο σύμβολα γραφής. Η γραφή αυτή είναι μοναδική στον αρχαίο κόσμο. Ο Έβανς την αποκάλεσε Γραμμική Α' γιατί τα σύμβολά της –όπως αυτά του πέλεκου– είναι φτιαγμένα από συνδεδεμένες μεταξύ τους γραμμές, και όχι σχηματοποιημένες εικόνες αντικειμένων, όπως, ας πούμε, τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά.

Χάρη στα πλοία που συνέδεαν Δύση και Ανατολή, οι Μινωίτες ήρθαν σε επαφή με άλλους ανθρώπους και συνάντησαν τη γραφή, μία παλαιότερη επινόηση της Μέσης Ανατολής. Κάποιος διέκρινε τη δυναμική που θα έδινε στη μινωική Κρήτη και πραγματοποιήθηκε μια μεταμόρφωση, με τους Μινωίτες να προσαρμόζουν ξένες ιδέες στις δικές τους ανάγκες.

Παρά τις ακατάπαυστες προσπάθειες, οι ειδικοί δεν έχουν καταφέρει να αποκρυπτογραφήσουν τη Γραμμική Α', πόσο μάλλον να ταυτοποιήσουν τη γλώσσα την οποία αποτυπώνει. Οι αρχαιολόγοι, ωστόσο, μπορούν με μεγαλύτερη σιγουριά να διατυπώσουν θεωρίες για το πώς τη χρησιμοποιούσαν. Τα πιο μακροσκελή κείμενα, χαραγμένα σε πήλινες «σελίδες», περιλαμβάνουν αριθμούς και καταλόγους και φαίνεται να είναι απολογισμοί, καταγραφές συναλλαγών και άλλα παρόμοια. Για την «ελιά» και το «κρασί» χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα σύμβολα. Τα προϊόντα αυτά αποθηκεύονταν σε μεγάλες ποσότητες σε ορισμένα μινωικά «ανάκτορα». Στην Κνωσό, ο Έβανς ανακάλυψε μία σειρά από 18 μακρόστενες αποθήκες με 150 περίπου πελώριους πήλινους αποθηκευτικούς πίθους, που καθένας είχε περίπου το ύψος ενήλικου ανθρώπου.

Ένας από τους μεγαλύτερους γρίφους της μινωικής Κρήτης αφορά τα ίδια τα «ανάκτορα». Σήμερα, πολλοί αρχαιολόγοι αμφισβητούν την ερμηνεία του Έβανς, κατά την οποία η Κνωσός ήταν η έδρα μιας μοναρχίας. Για τους ειδικούς, ο όρος «ανάκτορο» θεωρείται πλέον παρωχημένος και προτιμάται ο όρος «court building» (κτίριο με αύλειο χώρο). Ο όρος αποδίδει κατάλληλα την εξέχουσα θέση των πλακόστρωτων κεντρικών αυλών των κτιριακών συγκροτημάτων της Κνωσού και άλλων περιοχών της Κρήτης.

Στη μινωική τέχνη δεν απεικονίζεται πουθενά κάποιος ηγέτης, κάτι που δεν συνάδει με τη θεωρία των μινωικών «ανακτόρων». Στις μοναρχίες της Ανατολής εκείνη την εποχή, οι δημιουργοί της μεγάλης τέχνης υπηρετούσαν κυρίως τους θεούς και τη μοναρχία. Στο Ντίρ ελ Μπάχρι της Αιγύπτου, στις δυτικές Θήβες, ο μεγάλος ναός που χτίστηκε από τη βασίλισσα Χατσε-

φούτ είναι γεμάτος αγάλματα που παριστάνουν ένα και μόνο πρόσωπο: τη βασίλισσα. Στην Κνωσό, ο Έβανς βάφτισε έναν χώρο «Αίθουσα του Θρόνου» επειδή βρήκε επαπτόμενο στον τοίχο ένα περίτεχνο κάθισμα με ψηλή σκαλιστή ράχη, φτιαγμένο από ένα ορυκτό που ονομάζεται αλάβαστρο. Σήμερα, οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι η αίθουσα χρησιμοποιείτο για θρησκευτικές τελετουργίες. Στον «θρόνο» καθόταν ίσως μία Μινωίτισσα ιέρεια ή ένας ιερέας.

Ενδείξεις κάποιας σημαντικής λειτουργίας του ανακτόρου της Κνωσού παρουσιάζονται στο Βρετανικό Μουσείο, στα ράφια με τα μινωικά αγγεία. Πολλά από αυτά είναι κύπελλα. Τα ωραιότερα έχουν λεπτεπίλεπτα τοιχώματα και είναι καλυμμένα με στιλπνό μαύρο βερνίκι, επάνω στο οποίο ο αγγειογράφος έχει προσθέσει όμορφα κόκκινα και λευκά σχέδια. Πρόκειται για δείγματα του λεγόμενου καμαραϊκού ρυθμού, προϊόντα μίας νέας εφεύρεσης στην Κρήτη, του κεραμικού τροχού, και χρησιμοποιούνταν κυρίως για πόση. Τέτοιου είδους αγγεία ήταν αποθηκευμένα σε μεγάλους αριθμούς στα «κτίρια με αύλειο χώρο». Σε κάποιο σημείο στην Κνωσό, ο ανασκαφέας βρήκε πάνω από 150 κύλικες πεσμένες στο έδαφος. Κάποιες ήταν πολύ μεγαλύτερες από άλλες.

Ένας ιδιαίτερα πολυτελής τύπος αγγείων είναι τα λίθινα με μορφή ταυροκεφαλής. Οι τεχνίτες έφτιαχναν το κοίλωμα του κεφαλιού, έπειτα σφράγιζαν τον λαιμό με μία ξεχωριστά λαξευμένη λίθινη «πλάκα». Για πιο εντυπωσιακό αποτέλεσμα, μπορεί να πρόσθεταν μάτια από ορυκτό κρύσταλλο ή να επιχρύσωναν τα ρουθούνια. Οι κεφαλές αυτές δεν φτιάχνονταν μόνο για εντυπωσιασμό. Στο ρύγχος και στον τράχηλο διαθέτουν οπές για αποθήκευση και εκροή υγρών. Επιπλέον, ανακαλύπτονται πάντα θραυσμένα, με το ρύγχος συνήθως να λείπει. Οι αρχαιολόγοι εικάζουν ότι τα έσπαγαν επίτηδες μετά τη χρήση, με ένα χτύπημα στη μουσούδα.

Τα παραπάνω φέρνουν στον νου μία νεοελληνική συνήθεια που τείνει να εκλείψει, το σπάσιμο πιάτων και ποτηριών στα γλέντια. Οι αρχαιολόγοι σήμερα φαντάζονται τις κεντρικές αυλές των «ανακτόρων» ως εντυπωσιακά σκηνικά για πολυάνθρωπες συνεστιάσεις, μεταξύ άλλων. Εδώ, υποστηρίζουν, θα μαζευόταν περιοδικά η ανώτερη τάξη της μινωικής κοινωνίας για να συσφίξει τις σχέσεις της με φαγοπότι. Τα αγγεία με μορφή ταυροκεφαλής παραπέμπουν σε τελετές και εθιμοτυπικές συναναστροφές. Οι μαζικές συνεστιάσεις των συντεχνιών του Λονδίνου, με τα έπαθλα, τις ομιλίες, τη μουσική και τις παρελάσεις τους, μοιάζουν σαν ένα αχνό, σύγχρονο παράλληλο των τελετουργικών μινωικών συνεστιάσεων.

Ίσως, τα γλέντια δείχνουν πως υπήρχε μια μινωική άρχουσα τάξη που χρειαζόταν ένα συνεκτικό στοιχείο για να μειωθεί ο κίνδυνος εσωτερικών διενέξεων. Από την εποχή που άρχισαν να μελετούν τη μινωική οπλοργία, οι αρχαιολόγοι έχουν εν πολλοίς απορρίψει την ουτοπία των «ειρηνικών» Μινωιτών του Έβανς. Τα μινωικά χάλκινα εγχειρίδια, ξίφη, αιχμές βελών κτλ. που έχουν βρεθεί μοιάζουν πάρα πολλά σε αριθμό για να δεχτούμε ότι οι Μινωίτες χρησιμοποιούσαν όπλα μόνο στις τελετουργίες ή ως ένδειξη κύρους, και ποτέ για να απειλήσουν ή να ασκήσουν βία.

Ένας άλλος μεγάλος γρίφος αφορά την κατάρρευση της Κνωσού ως κέντρου ενός προϊστορικού κράτους. Γύρω στο 1450 π.Χ., τα κτίριά της υπέστησαν ζημιές, όπως και τα άλλα μινωικά «κτίρια με αύλειο χώρο», που καταστράφηκαν και δεν ανοικοδομήθηκαν ποτέ. Η Κνωσός όμως συνέχισε να χρησιμοποιείται ως έδρα πολιτικής εξουσίας. Οι αρχαιολόγοι δεν είναι σίγουροι για το πότε ήρθε το τέλος – ίσως τρεις γενιές αργότερα, γύρω στο 1370 π.Χ. Η Κνωσός καταστράφηκε οριστικά. Αυτή τη φορά δεν ανοικοδομήθηκε.

Ο τροχός της εξουσίας γύριζε μέχρι την τελευταία στιγμή στην Κνωσό. Το ξέρουμε γιατί μία από τις όψεις της καταστροφής ήταν μια πυρκαγιά που έφησε μια τελευταία φουρνιά διοικητικών πινακίδων, πάνω από 2.000 σε αριθμό, με κείμενα σε γραμμική γραφή. Αλλά ο Έβανς, που βρήκε τις πινακίδες, είδε πως η γραφή ήταν διαφορετική και μεταγενέστερη από εκείνη που αναφέρθηκε πιο πάνω. Βάφτισε τις δύο γραφές, αντιστοίχως, Γραμμική Γραφή Α' και Β'. Η δεύτερη, αντίθετα από την πρώτη, έχει αποκρυπτογραφηθεί.

Το 1952, ένας Βρετανός πρώην πιλότος της πολεμικής αεροπορίας, αρχιτέκτονας και ενθουσιώδης γλωσσομαθής, ο Μάικλ Βέντρις, τάραξε για τα καλά τα νερά της επιστημονικής κοινότητας. Απέδειξε ότι η γλώσσα της Γραμμικής Β' είναι μία μορφή –η αρχαιότερη γνωστή– των αρχαίων ελληνικών. Μονομιάς, έγινε φανερό ότι οι προγενέστεροι Μινωίτες, που χρησιμοποιούσαν τη Γραμμική Α', δεν μιλούσαν ελληνικά αλλά οι χρήστες της Γραμμικής Β' μιλούσαν. Την εποχή του Βέντρις, οι αρχαιολόγοι είχαν ήδη βρει, και συνεχίζουν να βρίσκουν, πινακίδες Γραμμικής Γραφής Β' σε θέσεις της Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα. Συνεπώς, η Κνωσός στην τελική της φάση βρισκόταν πολύ πιο κοντά στην ηπειρωτική χώρα σε σχέση με το παρελθόν, πολιτισμικά και ίσως και πολιτικά.

Όσο για το τι συνέβαινε στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Εποχή του Χαλκού, οι αρχαίοι Έλληνες διηγούνταν πολυάριθμες ιστορίες για δύο

αντιμαχόμενες δυναστείες που κυβερνούσαν τότε, στο απώτερο παρελθόν – περίοδο που έληξε με τον Τρωικό Πόλεμο. Η φαντασία των Ελλήνων ποιητών εξασφάλισε την αθανασία, μεταξύ άλλων, στον βασιλιά της Θήβας Οιδίποδα, που σκότωσε ακούσια τον πατέρα του και παντρεύτηκε τη μητέρα του, και τον Αγαμέμνονα, τον βασιλιά των Μυκηνών και αρχιστράτηγο της νικηφόρας εκστρατείας των Αχαιών στην Τροία, που τελικά δολοφονήθηκε μετά την επιστροφή του από τη γυναίκα του Κλυταιμνήστρα την ώρα που έκανε το λουτρό του.

Οι αφηγήσεις αυτές ενέπνευσαν έναν άλλον πρωτοπόρο αρχαιολόγο, έναν πλούσιο Γερμανό επιχειρηματία που ονομαζόταν Ερρίκος Σλήμαν. Το 1876, στα μέσα της έκτης δεκαετίας της ζωής του, ο Σλήμαν ξεκίνησε ανασκαφές στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, στις αρχαίες Μυκήνες. Τα ευρήματά του ήταν τόσο συναρπαστικά ώστε όταν τα δημοσίευσε την εισαγωγή του βιβλίου έγραψε ο ίδιος ο Ουίλλιαμ Γκλάντστοουν, τετράκις πρωθυπουργός της Βρετανίας. Ο Σλήμαν ανακάλυψε εκπληκτικούς θησαυρούς χρονολογούμενους στο 1550 π.Χ. περίπου, την εποχή της ακμής της μινωικής Κνωσού.

Στα ευρήματα, καύχημα σήμερα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας, περιλαμβάνεται το χρυσό προσωπίο ενός μυστακοφόρου άντρα που ο Σλήμαν ονόμασε, έμπλεος ενθουσιασμού, «νεκρική μάσκα του Αγαμέμνονα». Όπως και ο Έβανς στην Κνωσό καμιά εικοσαριά χρόνια νωρίτερα είχε ανακαλύψει έναν νέο πολιτισμό της Εποχής του Χαλκού. Σήμερα, οι αρχαιολόγοι έχουν αποδείξει ότι ο «μυκηναϊκός» πολιτισμός διήρκεσε τέσσερις αιώνες περίπου, πολύ περισσότερο από όσο είχε φανταστεί ο Σλήμαν.

Τη δεκαετία του 1950, μία ομάδα Αμερικανών και Ελλήνων ξανάρχισε τις ανασκαφές σε μία θέση που είχε ανακαλυφθεί πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, στην αρχαία Πύλο. Η Πύλος αντιπροσωπεύει την κορυφαία φάση του μυκηναϊκού πολιτισμού, η οποία τοποθετείται στον 13ο αι. π.Χ. Κάτω από ένα μεταλλικό προστατευτικό στέγαστρο, ο σημερινός επισκέπτης βλέπει ένα σχετικά ταπεινό, με την πρώτη ματιά, σύμπλεγμα αιθουσών και βοηθητικών κτισμάτων που οριοθετούνται από λείψανα τοίχων. Στο κέντρο βρίσκεται το λεγόμενο μέγαρο, ένας ορθογώνιος χώρος αποτελούμενος από προθάλαμο και μία αίθουσα με μία πελώρια κυκλική εστία, όπου οι άνθρωποι συγκεντρώνονταν για να καταναλώσουν κρασί, αν κρίνει κανείς από τα αγγεία πόσης που βρέθηκαν. Στην άλλη άκρη της Πελοποννήσου, στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα, οι επισκέπτες συναντούν λιγότερο καλά διατηρημένα παραδείγματα πανομοι-

ότυπων μεγάρων. Η εντυπωσιακή επίδειξη μυκηναϊκής πολιτισμικής ομοιομορφίας θα μπορούσε να υποδηλώνει κεντρικό σχεδιασμό. Οι περισσότεροι αρχαιολόγοι θεωρούν πως τα εξέχοντα αυτά κτίρια ήταν τα ανάκτορα των Μυκηναίων ηγεμόνων του 14ου και του 13ου αι. π.Χ.

Αντίθετα με τα «κτίρια με αύλειο χώρο» της ακμής της μινωικής εποχής, τα μεταγενέστερα μυκηναϊκά ανάκτορα άφησαν πίσω τους γραπτά αρχεία που οι ειδικοί είναι σε θέση να διαβάσουν. Όπως στην Κνωσό, έτσι και στην Πύλο μια πυρκαγιά, η τελειωτική για το ανάκτορο, έψησε ένα αρχείο με πάνω από χίλιες πινακίδες Γραμμικής Γραφής Β'. Η αποκρυπτογράφηση της από τον Βέντρις ξεκλείδωσε τα μυστικά των εγγράφων, που ήταν γραμμένα σε μυκηναϊκά ελληνικά. Οι γραφείς του ανακτόρου κατέγραφαν λεπτομερώς την καθημερινή οικονομική ζωή, τον έλεγχο και την αναδιανομή αγαθών, και τη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού που βρισκόταν στην υπηρεσία του ανακτόρου. Οι καταγραφές τους στις πινακίδες αποκαλύπτουν ότι η Πύλος υπήρξε πολιτικό κέντρο του νοτιοδυτικού αυτού τεταρτημόριου της Πελοποννήσου.

Οι πινακίδες αναφέρουν επίσης έναν ανώτατο αξιωματούχο που αποκαλείται wa-na-ka. Πρόκειται για την παλαιότερη μορφή της αρχαίας ελληνικής λέξης *ἄναξ*, που σημαίνει ηγεμόνας. Αποδεικνύεται έτσι ότι οι μορφές με χαρακτηριστικά βασιλέως, του απώτατου παρελθόντος της Ελλάδας, είχαν ιστορική υπόσταση, ανεξαρτήτως των αφηγήσεων των συγγραφέων της κλασικής εποχής. Πιο βασιανιστικό είναι το ερώτημα αν υπήρχαν περισσότεροι wa-na-ka, που κυβερνούσαν καθένας τη δική του επικράτεια, ή ένας μόνο, που εξουσίαζε όλα τα ανακτορικά κέντρα ενός μυκηναϊκού υπερκράτους, όπως υπαινίσσεται πέντε αιώνες αργότερα ο Όμηρος στην *Ιλιάδα*. Εδώ, ο Αγαμέμνονας, βασιλιάς των Μυκηνών, παρουσιάζεται ως ο ανώτατος αρχηγός των Ελλήνων, «*ἄναξ ἀνδρῶν*».

Τη Γραμμική Β' τη δημιούργησε κατά τα φαινόμενα κάποιος Μυκηναϊός γραφέας, προσαρμόζοντας τη Γραμμική Α' της μινωικής Κρήτης στη δική του γλώσσα. Πολλά από τα σύμβολα είναι πολύ παρόμοια. Οι αρχαιολόγοι έχουν ανακαλύψει κι άλλες πολλές μαρτυρίες για στενές πολιτισμικές επαφές μεταξύ της μυκηναϊκής Ελλάδας και της Κρήτης. Ένα πτηνό στην παράσταση του «Μουσικού» από την Πύλο θα μπορούσε κάλλιστα να έχει βγει από μινωική τοιχογραφία. Τα πέρα δώθε στην περιοχή του Αιγαίου θα πρέπει να ήταν ασταμάτητα.

Μια κλεφτή ματιά στα επικίνδυνα ταξίδια που στήριζαν τον μυκηναϊκό τρόπο ζωής προσφέρει σήμερα μία εκπληκτική ανακάλυψη στην Τουρκία.

Το 1993, κατά τη διάρκεια μιας κρουαζιέρας όπου έδινα διαλέξεις, κατά μήκος της νοτιοδυτικής τουρκικής ακτής, περάσαμε πλάι από ένα καταδυτικό σκάφος που λικνιζόταν σε απατηλά γαλήνια νερά, κοντά στη μύτη του ακρωτηρίου Ουλουμπουρούν, 8 χλμ. ανατολικά της παραθεριστικής πόλης Κας. Επρόκειτο για την προτελευταία περίοδο μίας δεκαετούς ενάλιας αρχαιολογικής έρευνας. Οι αρχαιολόγοι ερευνούσαν με πολύ κόπο τα συντρίμια ενός αρχαίου εμπορικού πλοίου που επιχειρήσε στα τέλη του 14ου αιώνα να κάνει τον περίπλου του ακρωτηρίου, με τραγική κατάληξη.

Το κυρίως φορτίο ήταν χαλκός – ράβδοι που έφταναν όλες μαζί το εκπληκτικό βάρος των δέκα τόνων, τακτικά τοποθετημένες σε σειρές κατά μήκος του αμπαριού. Υπήρχε επίσης ένας τόνος περίπου κασσιτέρου, του άλλου βασικού συστατικού για τη δημιουργία ορειχάλκου. Μελέτες έδειξαν πως ο χαλκός προερχόταν με βεβαιότητα σχεδόν από την Κύπρο – την εποχή εκείνη ήταν η κύρια πηγή χαλκού στην ανατολική Μεσόγειο. Το ταξίδι του κασσιτέρου πρέπει να το φανταστούμε πιο μακρινό, ίσως με καρβάνια γαιδουριών, από το μακρινό Αφγανιστάν στη Μεσόγειο.

Άλλα ευρήματα δείχνουν ότι η έδρα του πλοίου ήταν κάποιο λιμάνι στην περιοχή του σημερινού νότιου Λιβάνου και του Ισραήλ. Εδώ, οι αρχαιολόγοι τοποθετούν μία κοινωνία θαλασσοπόρων εμπόρων που τους ονομάζουν «Συρο-Χαναναίους» και τους θεωρούν προγόνους, της Εποχής του Χαλκού, των μεταγενέστερων Φοινίκων. Μυκηναϊκά αγγεία και όπλα, που μοιάζουν αντικείμενα προσωπικά, δείχνουν πως στο κακότυχο πλοίο επέβαιναν και Έλληνες Μυκηναίοι – μισθοφόροι, ίσως, ή αγγελιαφόροι. Πολυτελή αντικείμενα, όπως αυγά στρουθοκαμήλου, ελεφαντόδοντο κι ένας χρυσός σκαρβαβίος με χαραγμένο σε ιερογλυφικά το όνομα της όμορφης βασίλισσας Νεφερτίτης (γύρω στο 1340 π.Χ.), υποδεικνύουν πως δεν επρόκειτο για συνηθισμένο φορτίο, αλλά για δώρο από έναν ηγεμόνα σε άλλον.

Όχι ότι οι χρόνοι εκείνοι ήταν ειρηνικοί. Ο κόσμος των μυκηναϊκών ανακτόρων γεννήθηκε από μια προγενέστερη κοινωνία πολεμιστών στην Ελλάδα της Εποχής του Χαλκού. Το 2015, αρχαιολόγοι στην Πύλο ανακάλυψαν τον σχεδόν ανέπαφο τάφο ενός από αυτούς τους πολεμιστές, ενός ευκατάστατου άντρα γύρω στα τριάντα, θαμμένου μαζί με ένα θαυμάσιο χάλκινο ξίφος – η λαβή ήταν φτιαγμένη από επιχρυσωμένο ελεφαντόδοντο – κι έναν καθρέφτη και χτένες, αξεσουάρ ενός αριστοκράτη πολεμιστή, περήφανου για την εμφάνισή του.

Δύο περίπου εκατονταετίες αργότερα, τον 13ο αι. π.Χ., κάποια τουλάχιστον από τα ύστερα ανάκτορα είχαν περιβληθεί με ισχυρά τείχη. Οι

Έλληνες των κλασικών χρόνων εντυπωσιάζονταν τόσο πολύ από τους πελώριους λίθους της προϊστορικής οχύρωσης των Μυκηνών ώστε τη θεωρούσαν θαυμαστό έργο γιγάντων, των Κυκλώπων. Ένα από τα πιο περίφημα ευρήματα του Σλήμαν στις Μυκήνες είναι ένα αγγείο* ύψους 40 εκ. περίπου, που κατασκευάστηκε την εποχή εκείνη και βρίσκεται κι αυτό στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας. Στην επιφάνειά του έχει ζωγραφιστεί μία παρέλαση γενειοφόρων ανδρών, οπλισμένων από την κορυφή ως τα νύχια. Ίσως παίρνουν μέρος σε κάποια κηδεία, όπως έχει υποστηριχθεί. Όπως και να έχει, οι μορφές παριστάνουν αναμφισβήτητα πολεμιστές, μέλη της κοινωνίας που έχτισε τα μυκηναϊκά ανάκτορα.

Γιατί έφτασε το τέλος, όταν έφτασε, και με ποιο τρόπο, κανείς δεν γνωρίζει. Γύρω στο 1200 π.Χ., τα ανάκτορα τα καταβρόχθισε η φωτιά, στο πλαίσιο μιας γενικευμένης καταστροφής που αφάνισε τις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Πύλο και τη Θήβα. Επρόκειτο για εποχή ευρύτερης αστάθειας – η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας των Χετταίων, η αρχαία Χατούσα, περίπου 300 χλμ. ανατολικά της σημερινής Άγκυρας, καταστράφηκε κι αυτή. Κάποιοι ειδικοί, προσδίδοντας στα γεγονότα μια σύγχρονη λογική, πρότειναν την κλιματική αλλαγή ως καθοριστικό παράγοντα. Δείγματα πυρήνων από τον πυθμένα της Θάλασσας της Γαλιλαίας δείχνουν πως μεταξύ 1250 και 1100 π.Χ. αυξήθηκαν ξαφνικά είδη φυτών που φυτρώνουν στην έρημο, σαν να είχε προκύψει έντονη ξηρασία στην ανατολική Μεσόγειο.

Στην ηπειρωτική Ελλάδα, οτιδήποτε άλλο και αν συνέβαινε, η κατάρρευση των Μυκηναίων ήταν αναμφισβήτητα πολιτική. Το κρατικό σύστημα που δημιούργησε τα ανάκτορα εξαφανίστηκε, μαζί με τα γραπτά αρχεία, τα είδη πολυτελείας και άλλα ίχνη μιας σύνθετης κοινωνίας. Κρίνοντας από τα αρχαιολογικά ευρήματα, για 2 με 3 αιώνες οι επιζώντες διήγαν πολύ απλούστερο βίο.

Στους αιώνες αυτούς στην Ελλάδα εξαπλώθηκε αργά η χρήση του σιδήρου, με σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις. Η χώρα διαθέτει κοιτάσματα σιδήρου. Με το πέρασμα του χρόνου, η τοπική αφθονία μιας τόσο στρατηγικής σημασίας πρώτης ύλης θα υποβάθμιζε το παλαιό σύστημα του υπερπόντιου εμπορίου χαλκού και κασσιτέρου. Η προφορική παράδοση, που τη διατήρησαν ζωντανή οι επιζώντες, μετέτρεψε σιγά σιγά τον κόσμο των Μυκηναίων, που βυθιζόταν όλο και περισσότερο στη λήθη, σε μύθο.

* Σ.τ.Μ.: Πρόκειται για το περίφημο «Αγγείο των Πολεμιστών».

Πέρα από τον μυθολογικό πλούτο, οι Μυκηναίοι κληροδότησαν στις επόμενες γενιές εγκαταλελειμμένα μνημεία, κάποιους από τους θεούς των αρχαίων Ελλήνων, και, σε ορισμένες περιοχές, ελληνόφωνους πληθυσμούς. Οι προϊστορικοί χρόνοι οικοδόμησαν την πολιτισμική βάση στην οποία στηρίχτηκαν οι μεταγενέστεροι Έλληνες. Παρ' όλα αυτά, στους αιώνες που ακολούθησαν την πτώση των ανακτόρων αναδύθηκε ένας κόσμος με μορφή εντυπωσιακά διαφορετική, όπως θα φανεί στα επόμενα κεφάλαια.